лютого; [7]Записки. – Т.II. – К., 1875. – С. 135 – 150; [8]Киевский телеграф. – 1874. – № 28 від 5 березня; [9]Записки. – Т. I. – К., 1874. – С. 309-338; [10]Там само. – С. 339-365; [11]Там само. – С. 320; [12]Там само. – С. 350; [13]Там само – С. 291-308; [14]Там само. – С. 55; [15]Киевский телеграф. – 1876. – № 56 від 12 травня.

Хоменко М. (Україна)

"ЕТНОС" ЧИ "ЕТНІЧНІСТЬ"?
(До питання пошуку базової категорії сучасної етнології)

В 60-70-ті рр. в науці і в практичній діяльності в світі панувало уявлення про зменшення ролі етнічного фактору в житті суспільства. Однак розвиток національних процесів і міжнаціональних стосунків в останні роки, розпад СРСР. Югославії, Чехословаччини та загострення національних проблем навіть у таких на перший погляд благополучних країнах, як Канада, Бельгія, Італія, Великобританія та ін. відкинули це уявлення; його роль в житті суспільства зросла і продовжує зростати.

У зв'язку з цим терміни "етнос", "етнічність", "феномен етнічності" стали надзвичайно популярним серед політиків і навіть на побутовому рівні. Разом з тим серед науковців не тільки немає єдності з приводу змісту цих понять, але іноді навіть виникає сумнів в їх спроможності (особливо щодо поняття "етнос"). Фактично відсутні загальновизнані концепції з фундаментальних категорій етнологічної науки – етносу і етнічності. Спробуємо ж поглянути на проблему детальніше.

Термін "етнос" застосовується в науковій літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільності людей відбулось по суті лише в останні десятиліття. Зусиллями етнологів – представників радянської етнологічної школи Ю.В.Бромлея, В.І.Козлова, С.І.Брука та ін. у 70-80-х рр. була розроблена теорія етносу[1]. Згідно з нею етнос (етнічна спільність) трактується як різновид соціального угрупування людей, особлива форма їх колективного існування. Така спільність складається і розвивається природноісторичним шляхом; вона не залежить від волі окремих людей, які в неї входять, і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок сомовідтворення.

Теорія етносу пропонує також умови формування етносу – спільність мови і спільність території, умови його стійкого функціонування – специфічні елементи матеріальної і духовної культури ну і звичайно ж об'єктивні властивості етносу, найважливішою з яких є мова, що виступає і як умова формування етносу, і як підсумок етногенезу, і як символ етнічної належності. Домінуюча роль мови як етноконсолідуючого (до речі і як етнодивергентного) фактору безсумнівна, хоча в окремих випадках його місце займає конфесія (типовий приклад серби і хорвати), політико-територіальні структури (в більшості країн Латинської Америки), фізіолого-антропологічні особливості (негри США) тощо.

Разом з тим в теорії етносу звертається увага на те, що етнос – далеко не кожна група людей, для якої є характерним спільність певних об'єктивних властивостей. Етносом є тільки та сукупність людей, яка усвідомлює себе як таку, відрізняючи від інших аналогічних спільностей. Це усвідомлення членами етносу своєї групової єдності позначають етнічною самосвідомістю, зовнішнім виразом якої є самоназва (етнонім). Самосвідомість членів етносу як би фокусує уявлення про спільність території ("рідної землі"), мови ("рідної мови"), відмінні особливості культури і психіки, а також про якусь спільність походження і історичної долі людей, які до неї входять.

Таким чином, етнос в радянській етнологічній школі визначався як стійка сукупність людей, що історично склалась на певній території, для якої є характерними спільні відносно стабільні особливості мови і культури, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі)[2]. Здавалося б крапки над "і" поставлені. Однак уже з другої половини 80-х рр. дискусії навколо поняття етнос

© Хоменко М., 1999

розгортаються з новою силою спочатку в рамках радянської етнологічної школи, а потім і на всьому пострадянському просторі[3]

Учасники дискусії стверджують, що специфіка етносу не повністю відображена в вище приведеному його визначенні. При цьому вказується, що воно не дозволяє однозначно розмежувати етноси і касти чи кастоподібні утворення ранньокласового суспільства[4], а деякі дослідники намагаються довести, що якість класичного визначення етносу така, що навіть радянський партійно-державний апарат підходить під нього без особливих натяжок[5]. Тобто сучасне поняття етносу проголошується фактично недієздатним, бо не дозволяє відрізнити описуване ним явище дійсності від інших відносно близьких явищ.

В дискусії спостерігається також "суб'єктивізація" етносу. Зокрема проголошується безглуздим використання ознаки стійкості етнічної самосвідомості і самоназви[6], а директор Інституту етнології та антропології РАН В.О.Тишков взагалі заявляє, що він не вживає термін "етнос", бо не знає що це таке[7] і пропонує підхід до етносу не як до сукупності ознак, а як до сукупності "уявлень про ці ознаки". Іншими словами, ознакою етнічної спільності є не "спільне походження", а уявлення чи міф про спільну історичну долю членів цієї спільності. Хорватів, наприклад, об'єднує не своя відмінна мова, а переконання, що хорватська мова відмінна від сербської і настійливе іменування її хорватською. Тобто етнос за Тишковим це соціальне угрупування людей засноване на спільності уявлень і солідарності[8]. Хоча справедливості заради слід сказати, що в дискусії все ж більше прихильників підходу до етносу як до об'єктивної реальності (В.І.Козлов, С.А.Арутюнов, С.В.Чешко та ін.), які загалом залишаються на позиції теорії етносу радянської етнологічної школи. Однак вона показує, що крапки над "і" таки ще не поставлені...

Дискусійність проблеми посилюється тим, що в останні роки на порядок денний виходить категорія "етнічності". До речі, коли згадуваний В.О.Тишков говорить що він не знає що таке етнос, тут же він підкреслює, що натомість є етнічність, правда знову ж таки як інтелектуальна конструкція, "комплекс почуттів, заснованих на належності до культурної спільності"[9]. Шукаючи підтекст таких підходів, звернемось до ще одного його положення: "Породжуване на основі культурних відмінностей почуття національної (етнічної – М.Х.) належності і формульовані в його контексті міфи, уявлення і доктрини, – пише він, – є передусім результат цілеспрямованих дій інтелігенції і політиків..."[10].

Проблема етнічності в радянській етнологічній школі вперше була широко поставлена в спеціальному випуску часопису "Расы и народы" в 1989 р.[11], хоча ще не в тій площині, як на Заході. Активне звернення до західної концепції етнічності розпочалось публікацією статті С.В.Чешко[12], яка відкрилала новий етап дискусії[13]. Характерною її рисою є спроба поєднання аналізу західної літератури і літератури, присвяченої теорії етносу, а також намагання якимось чином поєднати концепцію етнічності і теорію етносу, для чого, на думку автора, є немало підстав.

Що ж таке "етнічність"? До речі, за С.В.Чешком етнічність ототожнюється з етнічним[14], що не повною мірою збігається з трактуванням цієї категорії західними дослідниками (більшою мірою соціологами, а не етнологами). В найзагальнішому вигляді етнічність можна визначити як один з головних феноменів людського суспільства, який відображає його історико-культурне багатоманіття. Цей феномен – результат історії виникнення і взаємодії етносів, що стали на рівні побутової свідомості явищем, яке не викликає сумнівів в природності свого первинного існування. Хоча, як свідчить аналіз літератури, зміст поняття етнічності вважати визначеним не можна.

Основні теоретичні засади етнічності в західній літературі (відзначимо, що поняття етносу тут вживається досить рідко) зводяться до примордіалізму (50-60-ті рр.), в центрі уваги якого — соціальна інтеграція, а етнічна ідентичність, на думку його прихильників, повинна базуватися на мові, звичаях, релігії і т.д., тобто етнічність розглядається як сукупність "об'єктивних" атрибутів і характеристик; ситуаціонізму чи інструменталізму або мобілізаціонізму (70-ті рр.), що виник як реакція на нездатність примордіалізму пояснити зростання національних рухів в сучасному світі, і який в етнічних конфліктах вбачає боротьбу за ресурси, а етнічність, що детермінується ним ситуаційно, як комплекс поведінкових стереотипів, визначає в таких

характеристиках, як колір шкіри, мова чи релігія; конструктивізмі, в якому головним є уявлення про енічність як про скоріше створений, ніж даний акт творчої уяви, набір специфічних відчуттів і переживань. Спостерігаються також спроби синтезу двох чи всіх трьох з цих засад[15]. Можна зустріти і інші підходи до аналізу теорій етнічності. Так, деякими авторами виділяються культурна, культурно-мовна, психо-культурна та ін. теорії[16]. Але всі спроби з'ясувати феномен етнічності на таких теоретичних засадах до сих пір залишаються поки що тільки спробами.

Про це, зокрема, свідчать і найхарактерніші підходи західних авторів до використання терміну етнічності, Серед них: етнічність як належність до соціальної меншини (Х.Штейн); етнічність як група людей спільного походження, яка має спільну культуру і усвідомлює свою єдність (В.Ісаїв); етнічність як соціальний кордон, який розділяє населення за належністю до тієї чи іншої групи /причому критеріями такого поділу є спільний родовід, риси культури, включаючи мову, релігію, одежу, звичаї чи спільну історію, національне чи релігійне походження/ (С.Олзак); етнічність як етнічна ідентичність чи ототожнення її з такими психологічними конструктами, як вірування, цінності, почуття спільності, емоційна прив'язаність і т.д. Можна зустріти судження, що поняття "етнічності" взагалі має обмежене застосування (М.Бенкс). Термін "етнічність" у нього лише ярлик для позначення певного кола друкованих робіт, з якими він має справу[17].

Відсутня єдність і в формальних визначеннях етнічності, хоча тут, на наш погляд, спостерігається певне наближення до істини. Зокрема в межах культурної теорії етнічності вона визначається як культурна спільність з такими об'єктивними характеристиками приналежності, як територія, мова, економіка, расовий тип, релігія, світогляд і навіть психічний склад, що поділяються її членами[18]. К.Гірц говорить про етнічність, як про колективно схвалений і публічно виражений світ особистісної ідентичності[19]. За Ж.Девісом етнічність – це колективне почуття соціальної приналежності і вища форма лояльності, пов'язана зі спорідненістю і вірою в спільне походження[20]. На думку В.О.Тишкова, більшість спеціалістів вважає, що етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей, це передусім те, що відноситься до усвідомлення культури, її використанню як ресурсу і в той же час є її частиною[21].

Показово, що спроби визначити етнічність спостерігаються вже і в навчальній літературі, зокрема в українських підручниках. Так, А.П.Пономарьов говорить про етнічність як про сукупність суспільних відносин, котрі зв'язують особу як носія етнічних ознак з її етнічним середовищем, родичами, близькими і т.д.[22]. М.П.Тиводар розглядає етнічність як історичну чи навіть сформовану в генетичному коді властивість людини і етносів, що проявляється в мові, культурі, стереотипах, психічному складі і т.п., хоча при цьому також розділяє соціобіологічне і соціальне трактування етнічності[23].

При всій строкатості підходів до визначення етнічності найадекватнішим з них, який може дати реальний шлях наближення до істини, на нашу думку, є погляд на етнічність як на особливу характеристику суб'єктивності, специфічну якість етнічних спільностей, яка полягає у відчутті, переживанні індивідом власної належності до певної етнічної групи, сприйнятті себе представником конкретного народу.

Отже проведений аналіз засвідчує, що ні на етнос, ні на етнічність остаточного єдиного погляду в сучасній етнології ще не склалось. Строкатість підходів, теорій, концепцій щодо етносу, етнічності, розмаїття трактування феномену етнічності, його історичних рамок, причин і механізмів посилення ролі етнічного фактору в житті сучасного суспільства скоріше віддаляють, а не наближають вирішення проблеми, поставленої в назві цієї статті.

Таким чином, не даючи відповіді на питання, що ж є базовою категорією сучасної етнології, відзначимо реальні претензії на цю роль і етносу, і етнічності. Більше того, в світлі вищесказаного можемо помітити немало спільного в них, так і як в теорії етносу радянської етнологічної школи і в концепції етнічності західних етнологічних шкіл. Про це свідчить навіть простий перелік складових феномену етнічності серед яких і культурно-побутові традиції в цілому, і ментальність, і етнічна самосвідомість, і особливості процесу етногенезу, і

інші критерії. А відповідь на поставлене питання може дати, на наш погляд, синтез найкращих сторін обох поглядів, тобто, як завжди, "Veritas in medio".

[1]Див.: Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.,1973; Козлов В.И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса // Сов. этнография (далі СЭ). – 1974. – № 2; Брук С.И.,Чебоксаров Н.Н. Метаэтнические общности // СЭ. – Расы и народы. – Вып. 6. – М.,1976; Козлов В.И. О классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии. – М.,1979; Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. –М.,1981; його ж Очерки теории этноса. –М.,1983; Этнические процессы в современном мире. – М.,1987 та ін.; [2]Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 37; Современные этнические процессы в СССР. – М.,1975. – С. 5; Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии.– С.27-28; його ж Очерки теории этноса. – С. 57-58; Этнические процессы в современном мире. – С. 7; [3]Див.: СЭ. – 1986. – № 3-5: Расы и народы. – Вып. 19. – М.,1989; Этнографическое обозрение (далі ЭО). – 1992. – № 3, 4, 6 та ін.; [4]Див.: Белков П.Л. О методе построения теории этноса // Этносы и этнические процессы. – М,1993. – С. 48; [5]Колпаков Е.М. Этнос и этничность // ЭО. – 1995. – № 5. – С.15; [6]Там само;[7]Тишков В.А. Что есть Россия (перспективы нацио-строительства) // Вопр. филос.. – 1995. – № 2. – С. 9; [8]Його ж О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3. – С. 13; [9]Його ж Что есть Россия ... – С. 9; [10]Цит за: Рыбаков С.Е. К вопросу о понятии "этнос": философско-антропологический аспект // ЭО. – 1998. – № 6. – С. 3; [11]Бромлей Ю.В. Еще раз о многообразии этничности // Расы и народы. – Вып. 19. – М.,1989; Крюков М.В. Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Там само; [12]Чешко С.В. Человек и этничность // ЭО. – 1994. – № 6; [13]Див.: Козлов В.И. Проблематика "этничности" // ЭО. – 1995. – № 4; Арутюнов С.А. Этничность – объективная реальность (отклик на статью С.В.Чешко) // ЭО. – 1995. – № 5; Колпаков Е.М. Этнос и этничность // ЭО. – 1995. – № 5; Этничность. Национальные движения. Социальная практика :. Сб.статей. – М.,1995; Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. – СПб.,1996; Тишков В.А. О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3; Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. – К.,1997; Заринов И.Ю. Исторические рамки феномена этничности // ЭО. – 1997. – № 3; Обсуждение доклада В.А.Тишкова "О феномене этничности" // ЭО. – 1998. – № 1; Винер Б.Е Этничность: в поисках парадигмы изучения // ЭО. – 1998. – № 4 та ін.; [14]Чешко С.В. Зазнач. стаття. – С.39; [15]Див.: Тишков В.А. О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3. – С. 4; [16]Див.: Винер Б.Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения // ЭО. – 1998. – № 4. – С. 4-7; Скворцов Н.Г. Этничность и трансформационные процессы // Этничность. Национальные движения... – С. 9; [17]Винер Б.Е. Зазнач. стаття. – С. 3-4; [18]Тишков В.А. Зазнач. стаття. – С. 4; [19]Там само. – С.5; [20]Там само; [21]Там само. – С.6. 13; [22]Пономарьов А.П. Українська етнографія. – К.,1994. – С. 72; [23]Тиводар М. Етнологія. – Ужгород.1998. – С. 119.

Ціпко А. (Україна)

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ОБРАЗУ "СВІТОВОГО ДЕРЕВА" В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ СВІТОГЛЯДІ.

Серед образних "світових" універсалій головним чином вирізняється такий образ – супердомінанта, як "світове дерево". Універсалізм розкривається найбільш в конкретному "етнопсихічному" сприйняттєвому контексті.

Ця робота опирається переважно на реконструйований та "рознашарований" матеріал і формує контекстові реконструкції.

Цей матеріал "оживає", значно доповнюючись і компонуючись, при внесенні його в компаративістичний "простір". Такий простір більш виразно формують фіксовані письмові пам'ятки індо-іранців, саме вони і є тими "розчинами", які допомагають здійснити більш-менш повну реконструкцію світоглядного і культурницького матеріалу генетичне та інтенційно споріднених з ними груп людства, в цьому випадку – слов'яно-українства.

© Ціпко А., 1999